

СӨ үөрэҕириитин министиэристибэтэ
Таатта улууһун үөрэҕириитин салаата
И.М.Хатылаев аатынан Баайаҕа орто оскуола-саада

Обону чуолкайдык санарарга үөрэтии – аабыыга бастакы олуk

Ааптар:
Светлана Семеновна Сивцева,
И.М.Хатылаев аатынан Баайаҕа орто оскуола – саад
алын кылааһын учуутала

2023 сыл

Иһинээбитэ:

1. Кириитэ
2. Оҕону чуолкайдык сангарарга үөрэтии суолтата
3. 6 саастаах оҕолору кытта үлэ
4. Оҕону аахтарыыга үлэ ньымалара
5. Түмүк

Кириитэ

Кэлинни сылларга, аныгы үйэ дьалхааныгар оѳустаран, кыра оѳо тылланыыта, тылын сайдыыта лаппа хойутуура харахха быраѳыллар буолла. Ол курдук, санга үйэ сонун кестүүлэрэ гаджеттар, компьютер, телевизор үгүс оѳону экран иннигэр хаайда, тыл-өс сайдыытыгар ыарахаттары үөскэттэ. Төрөппүт оѳотун кытары кэпсэппэт – сэһэннэспэт, үөрэ – көтө оскуола, уһуйаан туһунан кэпсэтиспэт түгэннэрэ элбээтэ. Бу барыта оскуолаѳа киирэр саастаах оѳолорго улахан охсуулаах буолара саарбаѳа суох. Манан сиеттэрэн, учуутал уонна иитээччи иннигэр улахан соруктар турдулар: кыра оѳо тылын сайыннарыыга, ааѳар – суруйар буоларыгар араас өрүттээх ньымалары булан, оѳону иитии – үөрэтии.

Учууталга уонна иитээччигэ үлэтигэр араас пособиелар, кинигэлэр, көрдөрөр матырыйааллар көмөлөһөллөр. Биир оннук пособиенан буолар үөрэх кинигэлэрин ааптардара, педагогической үлэ бэтэрээнэ, Саха АССР оскуолаларын үтүөлээх учуутала, РСФСР норуотун үөрэѳириитин туйгуна, педагогика билимин кандидата, С.А.Новгородов аатынан бириэмийэ лауреата Каратаев Игнатий Иванович “Оѳону чуолкайдык сангарарга үөрэтии уонна сурукка үөрэнэргэ бэлэмнээһин” диэн пособиета. Бу маны иитээччилэр уонна алын кылаас учууталлара үлэбитигэр олус туттабыт.

Мин «**Оѳону чуолкайдык сангарарга үөрэтии – ааѳыыга бастакы олуку**» диэн **тиэмэбэ** тохтоотум, тоѳо диэтэххэ, оскуолаѳа киирбит кыра саастаах оѳону ыллын даѳаны ааѳарга – суруйарга үөрэтэр уустук. Кини бастаан уһуйаанга сылдьан чуолкайдык сангарар, дорѳооннору арааран истэр, ырытар буолара наада. Бу барыта кини оскуолаѳа киирдэѳинэ түргэнник ааѳарыгар уонна суруйарыгар тирэх буолуоѳа.

Үлэм сыала: Оѳо чуолкайдык сангарара ааѳыыга сүрүн тирэх буоларын дакаастааһын.

Оѳону чуолкайдык сангарарга үөрэтии суолтата

Оѳону чуолкайдык сангарарга үөрэтии олус улахан суолталаах. Сатаан чуолкайдык сангарбат оѳо кэпсэтэригэр олус эрэйдэнэрин, бэйэтин саастыылаах оѳолорун кытары өйдөспөтүн, оскуолаѳа киирэн баран, ааѳарга – суруйарга улахан ыарахаттары көрсөрүн олох дьэнкэтик көрдөрдө. Мантан сылтаан оѳо быһыыта – майгыта уларыыр - алдыанар, кыбыстыган буолар, бэйэтигэр бүтэр. Оѳо бу итэѳэһин 6 – 7 сааһыгар ордук билинэр.

Сорох төрөшпүттэр оҕо анаан дьарыктаныыта да суох, бэйэтэ сылдьан эрэн син чуолкайдык санара үөрэнэр диэн сыһа өйдөбүлү тутуһаллар. Дьинэр, бириэмэтин аһарбакка, дьарыктыыр уонна үөрэтэр быдан улахан оруоллаах.

Оҕо эрдэттэн чуолкайдык санарарга үөрэннэбинэ, чобуо буолар, киһини кытта ылбабайдык кэпсэтэр, ону тэнгэ, дорҕооннору, тыллары чуолкайдык санарар оҕо аабыны түргэнник ылынар, сурукка бэлэмнииргэ бөҕө тирэх буолар.

Оҕону чуолкайдык санарарга үөрэтэргэ туохха болҕомто ууруохха:

1. **Кыра оҕо санарар аппараатын уратылары.** Киһи санарар аппараата икки уоргантан турар: бастакыта – саамай тутуах уорган киһи мэйиитигэр баар. Ол киин санарар уорган диэн буолар. Иккиһэ – мэйииттэн салаллар уорганнар: күөмэй, куолас быччыннара, бэлэс, айах көндөйө, таналай, хос тыл, тыл, мурун көндөйө, тиис, уос. Бу уорганнар оҕо организмын кытта тэннэ сайдаллар, улааталлар. Оҕо санарар аппараата туспа уратылардаабын учуонайдар дакаастаабыттара. Ол иһин, оҕо бэйэтэ туспа саналаах – ингэлээх буолар.
2. **Дорҕооннор этиллилэрин уратылары.** Дорҕоону санарарга санарар аппараат араас уорганнара бары кытталлар. Дорҕоону санарары тынаттан тахсар салгын үөскэтэр. Ол салгын хабарҕа, күөмэй, айах уонна мурун көндөйүн устун тахсар. Дорҕоон бүтэһиктээхтик айах уонна мурун көндөйдөрүгэр үөскээн тахсар. Сымнаҕас таналай уһугар хос тыл чорбойо сылдьар. Бу уорган дорҕоону үөскэтэргэ араастаан үөһэ – аллараа хамсыыр. Дорҕоон үөскүүрүгэр айах көндөйө саамай улахан оруоллаах. Манна уос, тыл, сымнаҕас таналай уонна хос тыл бааллар. Айах көндөйө хайа баҕарар улаатар, кыччыыр, араас пуорманы ылынар. Дорҕоон чуолкайдык этиллиитэ бу уорганнар үлэлэриттэн улахан тутулуктаах. Тыл имигэстик хамсанытыттан биһиги араас дорҕооннору санарабыт.

Бүтэй дорҕооннору манньк наардыбыт:

- Уос киэннэрэ (п, м, б).
- Тыл иннинээбилэр (т, д, с, л, н, р).
- Тыл ортотунаабылар (й, нь, ды, ч).
- Тыл кэннинээбилэр (к, г, х, ҕ, н).
- Бэлэс киэнэ (һ).

Манна нууччаттан киирбит дорҕооннор в, ф, з, ш, ж, ц, щ эбиллэллэр.

3. **Оҕо тылыгар дорҕооннор хайдах үөскүүллэрэ.** Кыра оҕо тылыгар бастаан аһаҕас дорҕооннор, онтон бүтэй дорҕооннор үөскүүллэр. Оҕо бүтэй дорҕооннорго ордук ыарыҕатар. Оҕо кыайан эппэт дорҕоонун үксүн сатыыр дорҕооннорунан солбуйар. М, П,

Б, Н, Д, Т, С, Л дорџооннор уос уонна тыл кѳмѳтүнэн үѳскүүллэр, ол иһин, кыра оџо бастаан бу дорџооннору санарар.

4. **Чуолкайдык санарарга үѳрэтэр үлѳ араастара.** Оџо чуолкайа суох санарар биричиинэтѳ: санарар аппараата ситѳ сайда илигиттѳн, санарар аппараата тѳрүѳүттѳн туох эрѳ итѳѳѳстѳѳѳиттѳн. Манна логопед кѳмѳтѳ наада. Оџону чуолкайдык санарарга үѳрэтэр үлѳѳ киирѳллэр:

- Саха тылын бары дорџооннорун уонна нууччаттан киирии дорџооннору арааран истѳргѳ уонна үчүгѳйдик санарарга үѳрѳтии;
- Үчүгѳй дикцияны сайыннарыы;
- Оџо санарарыгар тыынын үчүгѳйдик ыларын ситиһии;
- Интонацияны тутуһан санарарга үѳрѳтии (куолаһы улаатыннарыы-кыччатыы, сонотуу-синнѳѳтии, түргѳнник-бытааннык санарыы).

Бу ѳрүттѳри болџойон утумнаахтык үлѳлѳэтѳххѳ эрѳ, оџолор чакчы үчүгѳйдик, чуолкайдык, хоһоонноохтук санаралларын ситиһиѳххѳ сѳп. Кыра оџону ооннѳуунан үѳрѳтии билинни бириѳмѳѳѳ киин биһирѳбили ылла.

6 саастаах оџолору кытта үлѳ

6 саастаах оџо оскуолаѳа киирѳригѳр чуолкайдык, чобуотук санарарын таһынан, сѳпкѳ суруйа үѳрѳнѳргѳ эмиѳ бѳлѳмнѳѳх буолара ордук.

Үчүгѳйдик ааѳа үѳрѳнѳригѳр тыл дорџоонун, сүһүѳбүн састаабын ырыналаан истѳр – билѳр, ѳтии туһунан ѳйдѳбүллѳѳх буолара ситиһиллиѳхтѳѳх. Оскуолаѳа бѳлѳмниир бѳлѳххѳ бу үѳрүѳѳхтѳр салгыы сайыннарыллаллар уонна манна тирѳѳирѳн, тыл дорџоонун састаабын ырыта үѳрѳнѳллѳр.

Онон 6 саастаах оџолору кытта үлѳѳѳ маннык соруктар тураллар:

1. Дорџоону арааран истѳр уонна чуолкайдык санарар үѳрүѳѳѳ сайыннарыы;
2. Тыл ханнык дорџоонтон турарын ѳйдѳѳн истѳргѳ үѳрѳтии.

Бу икки сорук ситиһиилѳѳхтик үѳрѳтилиннѳѳинѳ, оџо ааѳыыга улахан ыарахаттары кѳрсүбѳтѳ биллѳр.

Оџолор сылдьан эрѳн буукубалары билѳллѳрѳ, тыллары ааѳа – суруйа үѳрѳнѳллѳрѳ баар суол, ону бобуллуо суохтаах. Билинни үѳѳѳ оскуолаѳа киириѳхтѳрин иннинѳ анаан үѳрѳѳиитѳ суох ооннѳуу сылдьан ааѳар, суруйар оџолор ахсааннара үксѳѳн иһѳр. ѳскѳтүн кинилѳр тыл дорџоонун састаабын ырытар сатабылы үчүгѳйдик инѳриммит буоллахтарына, оскуолаѳа учуутал бу оџолору хаттаан үѳрѳтѳргѳ күһѳллибѳт. Оттон тыл

доржоонун сатаан истибэт эрээри, анаардас буукубаны холбоон аажа үөрэммит оёну учуутал санаттан үөрэтэргэ тийэр. Ол ыарахан.

Оёну аахтарыга үлэ ньымалара

Оскуолажа өр үлэлээбит уопушпуттан көрдөххө уонна оёо сайдыытын кэтээн көрдөххө, кинигэни аабыы эргиччи туһалаах. Аажаар оёо ханнык бажарар үөрэх предметигэр тобуллажас толкуйа чочулар, туохтан да иннэн-толлон турбат. Маннык оёолор олимпиадажа былдыаһыкка сылдыаллар. Саамай кэрэхсэбиллээжэ диэн, бу үөрэнээччилэр кинигэ, уус-уран айымныы нөнүө олоххо бэлэмнээх буолан тахсаллар.

Онон мин аабыы киһи оложор сүдү суолталаабын этэн туран, оёону хайдах аахтарыахха сөбүн туһунан бэйэм санааларбын тиэрдэргэ холонуом.

Маннайгы кылааска сорох оёо икки, үс буукубаны холбоон сүһүөжү, тылы сатаан аажаар эрэдэнэр, ол туһуттан үөрэжэр ситиспэт буолар.

Оёо аабыы техникатын сыһа ыллабына, тылы мэлдьи сыһа аажаар уонна оннук алжастаахтык суруйар, аабыытын тэтимэ бытаан буолар.

Биллэрин курдук, тыл сүһүөхтэртэн турар. Оёо маннай аажа үөрэнэригэр бу сүһүөхтэртэн саамай уустуктара – көнө сүһүөх буолар.

Ол эрээри көнө сүһүөх (**ма, мо**) буукубатын икки доржоонун холбуу этэн сөпкө аажара наада.

Оччотугар, оёо көнө сүһүөжү сатаан аажа илигинэ бүтүн тылы аажара ыарахаттардаах буолар. Билэрбит курдук, буукубаны билэр оёо төттөрү сүһүөжү начаас холбуур (**ас, ыс, ат**). Оттон көнө сүһүөжү (**са, та**) аажабына, сабыылаах да сүһүөжү (**таас, хаас, маас**) ыарыжааппат, икки сүһүөхтээх да тыллары аажапытынан барар.

Оёону аабыыга сыһыарыга уонна аахтарыга туттулар **сүрүн ньымаларынан буолаллар:**

Бастакы хардыы. Оёо билэ-көрө сатыыр, тулалыыр эйгэни кытта мунутаан билсэр кэмэ – оскуолажа кириэн иннинээжэ сааһа – 1-тэн 5-гэр диэри. Манна сүрүн сорук – оёо тылын сайыннарыы. Бу сааһыгар алдыатыа, киртитиэ диэн куттаммакка, оёо дьэрэкээн ойуулаах кинигэни бириэмэни кэрэйбэккэ эрэ көрдөрүүххэ, кэпсиэххэ наада. Бу түбүктээх кэм – оёону аабыыга сыһыарга бастакы хардыы.

Интэриэһин күүдүүтүү. Оҕо арыый даҕаны улааттабына, кинигэ маҕаһыннарыгар илдьэ сылдьар олус көдүүстээх. Оччоҕо ойуутуттан саҕалаан кинигэ наадатын, сыаналаабын өйдүө.

Ыйыталаһы, кэпсэтии. Буукубаны холбоон ааҕарга үөрэннэ даҕаны, оҕоҕо сөбүлүүр кинигэтин аахтарар, сыһыа төһө өйдөөбүтүн ыйыталаһар, кэпсэттэрэр үчүгэй.

Холобур буолуу. Оҕо төрөппүтүн үчүгэй да, куһаҕан да өрүтүн барытын үтүктэр дииллэр. Ийэ, аҕа – оҕоҕо тыыннаах холобур. Онон төрөппүт аабыта намтаабыта билигин олоххо улахан охсууну аҕалар. Куоракка да, тыаҕа да олорор үгүс төрөппүт, «сайдды» ухханыгар оҕустаран, телефону эрэ ааҕар, оҕотугар көтүмэхтик сыһыаннаһар. Бу, биллэн турар, оҕо сайдытыгар бары өттүнэн харгыс буолар. Оҕо үксүн нууччалыы мультитары көрөн, нууччалыы санаҕа түргэнник ылларар. Чопчулаан эттэххэ, оҕо төрөөбүт тылынан иитилиннэбинэ эрэ, мунутуур чыпчааллары дабайар. Хайдах да өйдөөх оҕо ийэ тылын билбэт буоллабына, ситэри сайдыбат. Онон дьиэҕэ сахалыы кэпсэтэр, ааҕар наада, улахан көдүүһү аҕалыаҕа.

Бүтүн дьиэ кэргэнинэн ааҕар ордук. Хаһыаттан саҕалаан тугу аахпыты кэпсэтиһэр туһалаах. Оҕону дорҕоонноохтук аахтарар туһалаах. Бу курдук сылдьан сыһыа-баайа уус-уран тыл алыбыгар уһуйулан барыаҕа. Билигин даҕаны биирдиилээн ыалга кырдыаҕастар эдэр дьонно аахтараллара биллэр уонна оҕоҕо бэйэтигэр эмиэ туһалаах буолуо диэн саныбын.

Дьиэҕэ кинигэ төһөнөн элбэх да, соччонон үчүгэй, дьиэтээҕи библиотека баара ордук. Хас биирдии төрөппүт оҕотугар кинигэ атыылаһан, дьиэтээҕи библиотека тэрийэрэ буоллар, олус үчүгэй буолуо этэ.

Түмүк

Ожо сөпкө ааба үөрэнэригэр биир саамай сүрүн олугунан – ожо чуолкайдык санарыыта буолар. Доржоону чуолкайдык санарбат ожо аабытыгар ыарырбатырын төрөппүт өйдүүрү наада. Ол наадатыгар, ожо тылланна дабаны, дьиэбэ улахан киһи курдук кэпсэтэн, тугу наадыгарын, туох санаалаабын этинэрин ситиһиэххэ наада. Билинни олоххо, төрөппүт оҕотун олус атаахтатан, ону тэнэ, гаджеттарга аралдьыйан оҕотун кытары кэпсэппэтин түмүгэр, “ньуу-ньаа”, “пыль-паль”, “унуоҕа-иниэбэ” суох саналаах ожо олус элбээтэ. Оскуолаба киирэн баран, маннык оҕолор үөрэххэ олус эрэйдэнэллэрин өйдүүр кэммит кэллэ.

Олохпут огдолуйуутун биир сүрүн биричиинэтинэн, мин санаабар, ожо кинигэни аахпат буолуута ааттаныан сөп. Урут ыччат кинигэни олох биир саамай сайдыытынан сыаналыыра, куоталаһа-куоталаһа аабара. Онон олоххо да бэлэмнээх этэ, суруга, тыла-өһө да тупсабайа. Өйтөн суруйууну кыайа-хото суруйара, тобуллабас толкуйдааба. Билинни ожо өйтөн суруйуута олус мөлтөх, кээмэйэ кылгас, онуоха эбии тыла-өһө сымсах.

Кинигэни аабы дьиэ кэргэнтэн сабаланар. Онон, күндү төрөппүттэр, уус-уран айымныы оҕону иитиигэ улахан олугу уурарынан, аабыга болжомтону уура сатаан. Бэйэбит аабын, оҕобутун да аахтарын.